

К.Абдымомунова,
саясий илимдердин кандидаты, доц., БГУ
(sbakyt50@mail.ru)
Шенер Убейдуллах
К.Карасаев атындагы БГУнун магистранты

ДЕМОКРАТИЯ ЖАНА ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫНДАГЫ ЭЛ ӨКҮЛЧҮЛҮГҮ

ДЕМОКРАТИЯ И НАРОДНОЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО В ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

DEMOCRACY AND PEOPLE'S REPRESENTATION IN THE ELECTORAL SYSTEM

Аннотация: Аталган макалада демократиянын негизги белгилери жана шайлоо системасындагы эл өкүлчүлүгү маселелери каралып саясий талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: демократия, шайлоо, бийлик, депутат, саясий элита, мамлекет, коом, саясат, пропорционалдык система, мажоритардык система;

Аннотация: В данной статье анализируются основные признаки демократии и вопросы народного представительства в избирательной системе

Ключевые слова: демократия, выборы, власть, депутат, политическая элита, государства, общество, политика, пропорциональная система, мажоритарная система;

Summary: This article analyzes the basic attributes of democracy and the issues of people's representation in the electoral system.

Key words: democracy, elections, power, deputy, political elite, state, society, politics, proportional system, majority system.

Демократия саясий режим катары ХХ кылымда эң кеңири жайыла баштады, анткени кандай гана саясий кыймыл болбосун демократияга багытсыз максат койгон эмес. Заманбап мезгилде демократиянын популярдуулугунун себеби байыркы грек тилинен алынган “демос”- эл, “кратос” – бийлик, же болбосо “элдин бийлиги”, “эл тарабынан эл үчүн шайланган элдин бийлиги” деген түшүнүктү берип гана тим болбостон, коом мүчөлөрүнүн тең укуктуулугуна жана негизги чечимдерди кабыл алууда көпчүлүк менен эсептешүүгө негизделген ар кандай уюмдун уюштурулу формасы катары кабыл алынып келүүдө.

Демократия - уюм, бийлик, уюштуруу болгон жерде гана кездешип тим болбостон, анын принциптерине адамзаттагы баалуулуктардын бир системасына таянган коомдук түзүлүш болгондуктан, ага дүйнө таанымдагы негизги идеалдардан турган - эркиндик, тендик, адам укугу, элдин эгемендүүлүгү сыяктуу идеалдар кирет. Ал идеалдардын максаты, эл бийлигин түзүүгө багытталган социалдык-саясий кыймылдар аркылуу ишке ашып келүүдө. Тарыхка көз салсак, мындай кыймыл Европада абсолютизмге каршы, үчүнчү катмардын теңдиги үчүн күрөштөн башталган. Ушундай кыймылдардын кеңири жайылышы менен

катышуучуларынын көбөйүшүн тарых өзү айгинелөөдө. Анын далили катары, заманбапта демократиялык кыймылдар көп кырдуулугу менен айырмаланып – либералдык, социал-демократиялык, социалдык ж.б. түрлөрү менен толукталып келүүдө.

Демократиянын негизги белгилери тууралуу белгилей кетсек. Анда, биринчиден - чечимдерди кабыл алууда, ишке ашырууда азчылыктын көпчүлүккө баш ийүүсү болуп эсептелет. Мында, азчылыктын укугун сактоо менен бирге көпчүлүктүн эркин таанып билүү өзгөчө мааниге ээ экендигин унутпоо абзел. Андагы жетишсиздик катары, азчылыктын көпчүлүккө баш ийүүсү толук адилеттүүлүккө жатпастыгын, мындай караганда демократия аша чапкан идеалдуу эместигин, бирок адамзат мындан мыкты адам эркиндигин формасын ойлоп таба электигин белгилүү саясатчы Уинстон Черчилль баса белгилеп кеткен. Ошондуктан, демократиялык коомдо көпчүлүктүн да, азчылыктын да укугу мыйзам аркылуу корголушу зарыл. Демек, эл бийлигинин көз карандысыздыгы мыйзам аркылуу бекемделип, мында бийликтин булагы эл болуп саналат. Элдин суверенитетине – мамлекеттик түзүүчүлүк, конституциялык бийликтин элге тиешелүү болгондугунда. Эл ошондой эле өз бийлик өкүлдөрүн шайлап,

мезгили менен алмаштыра алат; көптөгөн өлкөлөрдө маанилүү мыйзамдарды кабыл алууда референдум аркылуу түздөн-түз катышат. Экинчи белги катары, мамлекеттин негизги органдарынын мезгил-мезгили менен шайланып туруусун айтууга болот, мында өкмөт башчысы белгилүү мөөнөткө гана шайланган өлкөнү демократиялуу десек болот. Үчүнчүдөн мамлекетти башкарууга катышууга бардык жарандардын бирдей укуктуулукка ээ болуу принцибинин сакталышы. Азыркы мезгилдеги татаал уюшулган саясий системада жарандардын эркин көз караштарын чагылдыруу, жетекчи кызматка атаандашууга уку берүү үчүн саясий партиялардын эркиндиги зарыл.

Ушул демократиянын негизги белгилерине ылайык, эл башкарууга кандайча катышат, ким, кандай функцияны аткарат, бийлик кимге тиешелүү ж.б. маселелердин чечилүүсүнө жараша демократия түздөн-түз, плебисциттик, өкүлдүк болуп бөлүнөт. Атай кетсек, *түздөн-түз демократия* – жарандар чечимдерди кабыл алууга өздөрү тике катышышат. Катышуунун мындай ыкмасы античтик демократияда кеңири кездешип келген. Демократиянын мындай жолу маселелер анча татаал болбогон чакан топ, уюмдардын ичинде жеңил ишке аша алат. Азыркы учурда демократиянын бул формасын жергиликтүү башкаруунун деңгээлинде кездештирүүгө болот. Мисалга алсак, америкалык, швейцариялык общиналарда жана израилдик кибуцилерде жолугат. Мындай формага императивдик мандат тиешелүү, бул боюнча шайланган өкүлдөр шайлоочулардын наказын сөзсүз аткарууга тийиш. Мисалы, АКШда президентке кандидатура кайсы штаттан көрсөтүлсө, ошол штат бүтүндөй ага добуш берет. Бул шайлоочуларды альтернатива мүмкүнчүлүгүнөн ажыратат. *Плебисциттерди демократиянын* түздөн-түз демократиядан айырмачылыгы мында, эгерде *түз демократияда* жарандар саясий актынын баардык этаптарына катышса, демократиянын бул түрүндө жарандардын саясий кийлигишүү мүмкүнчүлүгү чектелет. Мында эл добуш берүү аркылуу президент, өкмөт тарабынан даярдалган тигил, же бул мыйзам, чечимди колдоп же четке кага алышат, бирок өздөрү түздөн-түз бийликке катыша албайт. Ал эми *өкүлдүк демократия* бүгүнкү күндө кеңири жайылган. Демократиянын мындай жолу аркылуу, жарандар негизги иш аракеттерге өздөрү шайлаган өкүлү аркылуу катышышат. Бул форманын ыңгайлуулугу – өлкө өтө чоң болгондо же айрым чечимдерди кабыл алууда анын сапаттуулугу гарантияланат, анткени көпчүлүк учурда өкүл болуп компетенттүүлүгү бар, билимдүү адам шайланат.

Демократиялык түзүлүштөгү ушул шарттарга байланыштуу мамлекетте шайлоо системасы ылайыкташат. Демек, биз демократиялык режимдеги мамлекеттерде жалпы элдин бийлиги ишке ашырууда шайлоо системасы кандай жолго коюлууга тийиш, ушул тууралуу шарттарын белгилей кетүүбүз абзел.

Шайлоо системасы – бийликтин шайланма, баарыдан мурда өкүлчүлүк органдарын түзүүнүн жана добуш берүүнүн натыйжасы аныкталган соң аларда кызматтарды бөлүштүрүүнүн тартиби. Бийликтин шайланма органдарын түзүүнүн белгилүү тартиби катары шайлоо системасынын жыйындысы шайлоо укугу деп аталган укуктук нормаларга таянат. Ал конс-

титутциянын туура делген бөлүктөрүнө жалпы түрдө бекитилген да, атайын шайлоо мыйзамдарында деталдаштырылган. Ал граждандардын мамлекеттик шайлоо органдарын түзүүгө катышуу укугуна негизделген: активдүү шайлоо укугу шайлоолордо жана референдумдарда катышууга мүмкүндүк берген добуш берүү укугу, пассивдүү – шайлануу укугу. Шайлоо системасы өзүнө шайлоо органдарын түзүүдө катышуунун принциптерин жана шарттарын, ошондой эле шайлоолордун уюшулушун жана жүзөгө ашырылышын камтыйт. Шайлоо системасы формалдуу жалпы кабыл алынган жалпылык жана тендик принциптерине негизделишет. Бирок айрым колдонууларда аларга “ценз” деп аталган түрдүү чектөөлөр киргизилет. XVII-XIX кылымдарда көптөгөн жана кеңири таркаган ценздерден жаш жана граждандуулук ценздери сакталып калган. Андан тышкары, шайлоо мыйзамдарында атайын шарттардан улам шайлоо укугуна ээ эмес кээ бир топтор көрсөтүлөт. Мисалы, АКШда бийлик органдарын түзүүнүн түрдүү деңгээлдеринде кээ бир топтордун укуктарын чектеген он чакты ценздер өкүм сүрөт. Укуктарды чектөө “плюралдык вотумда” башкача айтканда, калктын ири менчикке ээ кээ бир топторунун бир нече добушка ээ болуу укугунда чагылдырылышы да мүмкүн. Бул система Австриянын жана Жаңы Зеландиянын кээ бир штаттарында жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарын шайлоодо сакталып калган. Добуштун жыйынтыгын келтирүүдө кызматтарды бөлүштүрүүнүн жалпы кабыл алынган системасы да шайлоо укугунун белгилүү өлчөмдө чектелүүсү болуп саналат. Шайлоо – шайлоо процессинин өзү – түз жана кыйыр боло алат. Көптөгөн өлкөлөрдүн шайлоо системалары эркин мандатка мүмкүндүк берет. Бир катар өлкөлөрдүн мыйзам чыгаруучулугунда императивдик мандат аныктамасын табууга болот. Бул учурда депутат өзүнүн шайлоочуларына талаптардын системасы менен байланган. Мындай учурда депутаттык мандаттан ажыратуунун жалпы нормаларынан башка депутатты чакрып алуу процедурасы эске алынат. Шайлоолорду дайындоо, эреже катары мамлекет башчынын артыкчылыгы болот. Алар шайлоочуларды регистрациялоо жана мыйзам ороноткон тартипте шайлоо округдарын уюштуруу процедураларына негизделген. Андан соң талапкерлерди сунуш кылуу болот да, шайлоо компаниясы башталат. Анын нормалары да шайлоо жана добуштарды эсептөө процедуралары сыяктуу, улуттук мыйзам чыгаруучулук менен тескелет. Добуштарды эсептөө жана орундарды бөлүштүрүү системасы эки негизги системаларга таянат: Мажоритардык жана пропорционалдык, же аралаш системага. Көпчүлүк өлкөлөрдө шайлоо системасы менен же комбинацияланган (экинчи тур үчүн) же параллель (бир орундардын, мисалы парламенттин шайлоосу бир система, ал эми бийликтин жергиликтүү органдарын шайлоо экинчи система менен жүргүзүлөт) колдонушат.

Өкүлчүлүктүн мажоритардык системасы – (Француз тилинде – “көпчүлүк” деген маанини билдирет) – көп мамлекеттерде - АКШ, Улуу Британия, Франция ж.б. пайдалануучу борбордук жана жергиликтүү өкүлчүлүк бийлик органдарын, *президентти* жана бир катар жогорку кызмат адамдарын шайлоодо добуш берүүнүн натыйжаларын аныктоо системасы. Өкүл-

чүлүктүн мажоритардык системасы учурунда *мыйзам* тарабынан орнотулган шайлоо округу боюнча добуштардын көбүн алган талапкер, же талапкердин тизмеси шайланган деп эсептелет. Практикада бул системанын үч түрү белгилүү, булар:

1. Абсолюттук көпчүлүктүн мажоритардык системасында, ким абсолюттук, же жөн эле көпчүлүк добушту 50%+1 алса, анда ал шайланды деп эсептелинет. Добуштун абсолюттук көпчүлүгү дайым эле мүмкүн болгондуктан, бул системада добуш берүү эреже катары эки турдан турат, бирок экинчи турда добуштарды эсептөө башка система боюнча аныкталат.

2. Салыштырмалуу көпчүлүктүн мажоритардык системасында жеңүүчү тартипче ири партиялар көбүрөөк артыкчылык алышат.

3. Квалификацияланган көпчүлүктүн мажоритардык системасында жеңүүчү алдын ала белгиленген добуштардын теңинен көбүнө – үчтөн экисине же, бештен төртүнө ээ болууга тийиш, бирок бул өтө сейрек колдонулат.

Өкүлчүлүктүн пропорционалдык системасынын негизи катары *партия* үчүн берилген шайлоочулардын добушу менен добуш ала алган мандаттардын ортосундагы пропорционалдуулук принциби алынган. Бул системада ирилешкен шайлоо округдары түзүлөт. Алардын ар биринен бир нече депутат шайланат, мында округдун чоңдугуна жараша өкүлчүлүктүн мажоритардык системасына караганда пропорционалдык система артыкчылыктары даана билинет. Өкүлчүлүктүн пропорционалдык системасы боюнча жүргүзүлгөн шайлоолордо өкүлчүлүк органдарына талапкер жалаң гана саясий партиялар тарабынан көрсөтүлүп, партиялардын ар бири талапкерлердин тизмесин көрсөтүшөт. Ал эми шайлоочу бул же тигил партиянын тизмеси үчүн добуш берет. Кээ бир учурларда эркин тизменин жардамы менен шайлоочуларга талапкерлерге карата мамилесин аныктоого мүмкүнчүлүк берилет, тагыраак айтканда шайлоочулар партиялык тизмеде өзүлөрү каалаган талапкерлердин фамилиясынын тушуна белги коюшат. Бул же тигил партиянын мандатынын көлөмүн аныктоо үчүн квота белгиленет. Квота – бул депутатты шайлоо үчүн зарыл добуштар-

дын эң аз саны. Ал ар бир шайлоо округуна өзүнчө же ошондой эле, бүт өлкө үчүн жалпы болушу да мүмкүн. Пропорционалдык система кеңири жайылган. Аны Финляндияда, Швейцарияда, Швецияда, Норвегияда, Австрияда, Бельгияда, Австралияда ж.б. өлкөлөрдө колдонушат. Кээ бир - ФРГ, Россия сыяктуу өлкөлөрдө бул система өкүлчүлүктүн мажоритардык системасы менен катар аралаш пайдаланылат. Мажоритардык системага салыштырганда пропорционалдык система өлкөдөгү партиялык күчтөрдүн накта катышынын ылайык түзүлгөн курамдагы борбордук жана жергиликтүү мекемелерин түзгөнгө мүмкүнчүлүк берет.

Кыргызстанда пропорционалдык шайлоо системасы, 2007-жылы Жогорку Кеңешке болгон шайлоодо киргизилип, ошол кезден бери парламенттик шайлоого партиялык тизме боюнча талапкерлер катышып келишүүдө. Ал эми 2010-жылдын 27-июнунда өткөрүлгөн референдумдун жыйынтыгы боюнча Кыргызстанда Парламенттик башкаруу ишке аша баштап, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин, Бишкек, Ош жана айрым шаарлардын Кеңештеринин депутаттыгына партиялык система аркылуу талапкерлер сунушталып келүүдө. Демек, азыркы учурда Кыргызстан дүйнөлүк тажрыйбадагы демократиялык туура жолдо бара жаткандыгы анык десек болот.

Адабияттар

1. Исаев К., Сейитбаев Б.Т. и др. *Сравнительный анализ избирательных систем в Кыргызстане.* –Б., 2008. –108с.
2. Исаев К., Сейитбаев Б.Т. *Саясий элита: коомдогу белеги, социологиясы.* Б.:Махprint, 2014. –516 б.
3. Ожукеева Т.О., Акунов А.А., Байболов К. *Политология/ Кыскача сөздүк.* –Б., 1996. –400 б.
4. Ожукеева Т.О., Иманалиев К.Т. *Политология: Лекциялар курсу/ Президенттин алдындагы Башкаруу Академиясынын ЮНЕСКО кафедрасы.* –Б.: Илим, 2004. –292 б.
5. *Политология. Мельвиль А.Ю. и др.* –М., 2008. – 618 с.
6. *Политология. Мельвиль А.Ю. и др.* www.alleng.ru/d/polit/pol045.htm.
7. *Президентские выборы в США (2016)* – Википедия [https://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_США_\(2016\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_США_(2016))